

İBÂZÎ EDEBİYATI
(EBU'L-KASIM BERRÂDÎ ve “*er-RİSALE FÎ BA'DI*
***KÜTÜBİ'L-İBÂZİYE*” ÖRNEĞİ)**
 Orhan ATEŞ*

Özet

Muhakkime'nin mutedil kolu İbâzîler, siyasî adalet arayışı ile başta Emevîler olmak üzere mevcut yönetimlere muhalif oldukları için iktidarların siyasî baskısı altında ve kapalı bir toplum olarak yaşamak zorunda kalmışlardır. Ancak içinde bulundukları zor şartlara rağmen ilmî faaliyetleri hiçbir şekilde ihmal etmemişlerdir. Özellikle fırkanın müessisi kabul edilen Câbir b. Zeyd'den başlamak üzere ders halkaları oluşturarak çok sayıda talebe yetiştirmişlerdir. Bu ders halkalarında yetişen İbâzî bilginler dinî ve siyasî görüşlerini ifade eden çok sayıda eser yazmışlardır. Ancak siyasî baskılar nedeniyle yazılan eserleri ilim dünyasına yeterince duyuramamışlardır. Berrâdî tarafından yazılan *er-Risale fî Ba'dı Kütübi'l-İbâziye* adlı eser, İbâzî kaynaklarla ilgili bu eksikliği gidermek için yapılmış bir çalışmadır. Eser, hacim olarak küçük olmasına rağmen İbâzîler onu İbn Nedim'in *Fihrist'i* kadar önemli bulurlar.

Anahtar Kelimeler: İbâzî, Hâricî, Berrâdî, Cezayir Mizab Vadisi, Cebel-i Nefûse.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.

Ibadi/Ibadiyyah Literature (Example Of Ebu'l-Kasım Berrâdî And Risale Fi Ba'di Kutubi'l Ibâziye)

Abstract

Al Muhakkim Al'Uwla, moderate arm of Ibaadis, were forced to live as a closed society and under political pressure of the power for their calling political justice and their opposition to existing governments especially Umayyads. However, despite their difficult conditions, they were not neglected scientific activities in any way. They trained a lot of students as creating course circles especially beginnig from accepted institutor of sect Jabir b. Zayd. Ibaadis scholars who trained in these circles wrote a number of works about their religious and political ideas. However, due to political pressures, written works have not been announced enough to sciece world. A work called as *er- Risale fî Ba'dı Kutubi'l-Ibâziye* by Berradi is a work for carrying out to resolve this defficiency about Ibaadis resources. Although *er- Risale fî Ba'dı Kutubi'l-Ibâziye* is a small work as volume, Ibaadis give importance to it as Ibn Nedim's *Fihrist*.

Key Words: *İbâdî/ibadiyyah*, Khariji, Berrâdî, The Mzabis of Algeria, Jebel Nafusah.

Giriş

İslam tarihinde fırka yazıcılığı, hicretin birinci yüzyılından itibaren bazı kimselerin *Makâle* ya da *Makâlât* adı verilen küçük hacimli eserler yazarak kendi görüşlerini ifade etmeleriyle başlamıştır.¹ Bu bağlamda Hâricî, Makâlât geleneği içerisinde değerlendirilen İbâzîler de, hicri birinci asrın ikinci yarısından itibaren dinî ve siyasî görüşlerini ifade eden eserler kaleme almışlardır. Siyasî adalet talebiyle mevcut iktidarlara karşı yürüttükleri muhalif tavır nedeniyle Emevîler başta olmak üzere daha sonra gelen siyasî iktidarların baskısı altında varlığını korumaya

¹ Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2008, s. 10.

çalışan İbâzîler, içe kapalı bir toplum (كتمان)² olarak yaşamak zorunda kalmışlardır. İçe kapanan İbâzîler, hem görüşlerini ifade etmekte hem de eserlerini ilim âlemine duyurmakta yeterince başarılı olamamışlardır.

İbâzîler aleyhine gelişen siyasî şartların doğal bir sonucu olarak, Mezhepler tarihinin erken dönem olayları ve İbâzîlik algısı Mutezîlî - Eş'arî geleneğe göre şekillenmiştir. Bu bağlamda el-Eş'arî (ö.324/935), el-Bağdâdî (ö.429/1037), İbn Hazm (ö.456/1064), eş-Şehristânî (ö.548/1153) Neşvânü'l-Himyerî (ö.573/1175), Ebu'l-Huzeyl Allâf (ö.227/841) gibi müellifler ve eserleri dikkate alınırken; İbâzî bilginler tarafından yazılan eserler yeterince dikkate alınmamıştır.³

İbâzî makâlât geleneği, Eş'arî'nin kaynaklarından biri olan el-Yemân b. Ribâb'a (ö.165-176/781-792) ve onun *Kitâbu'l-Makâlât*'ına kadar götürülür⁴ Bir diğer Hâricî kaynak, başlangıçta Bîşr el-Merisî'nin (ö.218/833) ashabından olup sonradan İbâziye mezhebine geçen ve Yahyâ b. Kâmil el-Basrî olarak bilinen el-Cahderî'dir. İbnü'n-Nedîm onun *Kitâbu't-Tevhîd*, *Kitâbu'l-Mahlûk* ve *er-Red ale'l-Gulât ve Tavâifu's-Şia* isimli eserlerini zikreder.⁵ Kalhâtî'nin⁶

² Vehîbî, Müslim b. Sâlim b. Alî, *el-Fikru'l-Akadî İnde'l-İbâziye*, Saltanatu Uman 2007, 401,405

³ Hariciliği anlatırken Harici el-Yemân b. Ribâb'ın bilgisine başvuran Eş'arî'nin bu tavrı dikkate alındığında; Sünnî yazarların bir kasıttan ziyade Haricî kaynaklara ulaşamamış olmaları daha muhtemel görünmektedir. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc., Ethem Ruhi Fığlalı) Ankara 2010. s. 21.

⁴ Madelung, Wilfred, *The Shiite and Kharijite Contribution to Pre-Ash'arite Kalam, Islamic Philosophical Theology* içinde s. 120-139, edit. Parviz Morevedge, State Univ. Of New York Press, New York 1979, 69. Watt, el-Yemân b. Ribâb'ın kabaca (165-176/781-792) tarihinde vefat eden Hammat b. Ebî Hanife'ye yazdığı bir reddiye'den yola çıkarak yaşadığı devir hakkında bir çıkarım yapmıştır. Watt, *age*, s. 2; İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 386

⁵ İbnü'n-Nedîm, *age*, s. 386

⁶ Kâşif, Seyyide İsmail, Kalhâtî'nin vefat tarihini 328/939 olarak verir. "Nâşirin Mukaddimesi", (*el-Keşf ve'l-Beyan*), Umân 1980, I, 8.

(ö.328/939) *el-Keşf ve'l-Beyân* ve Şemmâhî'nin (ö.928/1522) *Siyer*'i ise en çok tanınan İbâzî kaynaklar arasında yer almaktadırlar.⁷ İlk İbâzî telifâtı el-Yeman b. Rebâb ve Cahderî' ile başlatan açıklamalar, İbâzî kaynaklar hakkında bir fikir vermekle birlikte, ilk İbâzî kaynakların oluşumunu daha sonraki tarihlere taşıdığından yanıltıcı olabilir. İbâzîler sanılanın aksine kaleme yani yazmaya kapalı bir topluluk değildir. Zira ilk İbâzî imamlardan Ebû Şa'sâi Câbir b. Zeyd'in (ö.93/711) *Fıkh'ı*⁸ ve *Resâil*'i⁹; Salim b. Zekvân'ın (I./VII)/*Sîre*'si¹⁰,

⁷ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (thk. Seyyide İsmâil Kâşif), I-II, Umân 1980.

⁸ Zeyd, Ebû Şa'sâi Câbir b. Zeyd el-Yahmedî el-Cûfî el-Ezdî el-Umânî (93/711), *Fıkh'u'l-İmâm Câbir b. Zeyd*, (thk. Yahyâ Bekûş, Dâru'l-Garb, Beyrût trz. Câbir b. Zeyd'e isnat edilen diğer eserler; *Cevâbât*, *Fetâvâ*, *Merâsîl*, *Mervîyyât*. Vehîbî, Müslim b. Sâlim b. Alî, *el-Fıkh'u'l-Akadî inde'l-İbâziye*, Sîb 200; Ca'birî, Ferhât b. Alî, *Nefehât min Siyer*, byy., 2001, 27. Ca'birî eserinin Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'yi anlattığı bölümünde Ebû Ubeyde'nin hocası imam Câbir b. Zeyd'in *Dîvân* adlı bir eserine sahip olduğunu söyler. III, 27.

⁹ Barunî, Ebî Rebi' Süleymân, *Muhtasar Târihî'l-İbâziye*, Mektebetü'd-Damrî, Sîb 2003, s. 32; Zeyd, Câbir b., *Cevâbâtü'l-İmâm Câbir b. Zeyd*, Eserde, Câbir b. Zeyd'in fırka mensuplarının sorularına cevap olarak gönderdiği 18 mektubu vardır. Konu olarak İbâzî davet yöntemlerinin tanzimini ve fıkıh konularını ihtiva etmektedir. Ferhât b. Câbir'i tarafından derlenen Mektebetü't-Damrî tarafından basılan eser şahsi kütüphanemde mevcuttur. Sîb 2013; Câbir'in eserinde mektup yazdığı kişiler şunlardır: birinci mektubun muhatabı meçhuldür, ikinci mektup Osmân b. Yesâr; üçüncü mektup Tarîf b. Halîd; dördüncü mektup Gatrîf b. Abdurrahmân; beşinci mektup Hâris b. Amr; altıncı mektup Uneyfe; yedinci mektup Nâfi b. Ubeydullah; sekizinci mektup Yezîd b. Yesâr; dokuzuncu mektup Abdulazîz b. Yesâr; onuncu mektup Mâlik b. Useyd on birinci mektup, Sâlim b. Zekvân; on ikinci mektup Nuğmân b. Seleme, on üçüncü mektup Nuğmân b. Seleme; on dördüncü mektup Tarîf b. Halîd; on beşinci mektup Mâlik; on altıncı mektup Abdulmelik b. Mühelleb; on yedinci mektup Abdulmelik b. Mühelleb; on sekizinci mektup Hayrat bintü Damratü. İbâzî yazım geleneğinde *Cevâbât* türü eserler yaygındır. Bunun nedeni İbâzîler Uman, Yemen, Fas, Tunus, Cezair, Libya, Tanzanya hatta Endülüs'e kadar gitmişlerdir. Bulundukları yerlerdeki fıkhi ve itikadî soruları itimat ettikleri imamlara yazarak cevap istemişlerdir. İmamların bu cevapları daha sonraları toplanarak *Cevâbât* türü eserler oluşturulmuştur. Misal, *Cevâbât İbn Ubeydân*; *Cevâbât Ebî Saîd*, *Cevâbât Ebî Nebhân*, *Cevâbâtü'l-İmâm Salimî*, Diyâî, age., s. 221-223.

Abdullah b. İbâz'ın Abdu'l Melik b. Mervân'a yazdığı mektup,¹¹ Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime'ye¹² (ö.145/762) isnat edilen *Kader ve Kaderiye*¹³, *Kitâbu'z-Zekât* ve Câbir b. Zeyd, Cafer b. Simâk ve Suhâr el- Abdî'den rivayet ettiği *Mecmuatu'l-Ehâdis'i*; Rebi' b. Habîb'in (ö.175/791) *Sahih'i*,¹⁴ Mahbûb b. Rahîl'e ait *el- Mahbûbiyye* olarak da anılan *Siyer Mahbûb b. Rahîl*¹⁵ (ö.260/873); Ebu Ya'lâ'nın (ö.380/990) *Kitâbu'r- Red alâ Cemîi'l-Muhâlifîn*,¹⁶ Ebû Hafs Umrûs b. Feth en- Nefûsî'nin (ö.283/896) *Usûlü'd-Deynuneti's-Sâfiye*¹⁷ gibi eserleri erken dönem İbâzî metinler olarak zikretmek mümkündür.

İbâzîler erken dönemde Umân¹⁸ ve Kuzey Afrika¹⁹ gibi birbirinden uzak coğrafyalarda devletler kurmanın sonucu, erken dönemde dinî ve siyasî alanda metinler ürettirler. Yine İbâzîler, kendilerine yapılan hücumlara cevap vermek için, *Cevabât*; karşıt

¹⁰ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, (thk. ve İngilizce'ye çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann), Oxford University Press, New York, 2001, s. 114-126. Ayrıca eser, Nâsır, Muhammed Sâlih, *Menhecü'd-Da've inde'l-İbâziye* (Muskat 2002, 324- 338) adlı eserinin ekinde mevcuttur. s. 340-387.

¹¹ el-Ezkevî, Serhân b. Saîd, *Keşfu'l-Gumme*, (thk. Muhammed b. Salih, Mahmut b. Mubârek es-Silîmî), Maskat 2012, III, 6

¹² Sâlimî, Nûreddîn Abdullah b. Hamîd, *Tuhfetü'l-A'yân*, Mektebetü'l-İstikâme, Uman Sultanlığı, Muskat 1996, s. 83.

¹³ Cuperly, Pierre, *Introduction a letude de l'Ibadhisme et sa Theologie* (Arapçaya çev. Ammâr el-Cilâsî, Mûhammed Umâdî) Sîb 2010, s. 35.

¹⁴ Rebi' b. Habîb, *el-Câmiu's-Sahîh / Müsned Rebi' b. Habîb*, Mektebetü'l-İstikâme, Saltanatu Uman, Rûvî 1991. Eserin bir yazma nüshası şahsi kütüphanemde mevcuttur.

¹⁵ el-Vesyânî, Ebû'r-Rebi' Süleymân b. Abdüsselâm b. Hassân, *Siyerü'l-Vesyânî*, (thk. Ömer b. Lokmân Süleymân Bû Asbâne), Maskat 2009.

¹⁶ el-Vesyânî, Ebû Hazer Ya'lâ b. Ziltâf, *Kitâbu'r- Red alâ Cemîi'l-Muhâlifîn*, (thk. Amr Halîfe en-Nâmî) Mektebetü'd-Damrî, Sîb 2008.

¹⁷ en-Nefûsî, Ebû Hafs Umrûs b. Feth, *Usûlü'd-Deynuneti's-Sâfiye*, Maskat 1999; es-Sa'dî, Muhannâ b. Râşid b. Hamad, *eş-Şeyh 'Umrûs*, Mektebetü'l-Cîlî'l-Vâid, Uman 2003, s. 267.

¹⁸ es-Sâlimî, Nûreddîn Abdullah b. Hamîd, *Tuhfetü'l-A'yân bi Sîreti Ehl-i Umân*, Mektebetü'l-İstikame, Uman, 1997, I, s. 75.

¹⁹ Mezhûdî, Mesûd, *Cebeli Nefûse*, Maskat 2010, bkz. s. 67-257.

fırkaların fikirlerini çürütmek için, *Reddiyye*'ler²⁰; insanlara görüşlerini anlatmak için hutbeler²¹ İbâzî kaynaklar hakkında bilgi veren fihrist tarzı eserler²² ve fırka içi dinî siyasî fikir paylaşımlarını ihtiva eden *Resâil*'ler²³ yazdılar. Risalelerin, içerikleri ve muhatapları dikkate alındığında bu eserleri, devlet adamlarına yazılan mektuplar²⁴ ve fırkanın kendi içerisindeki mektuplaşmalar olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür. Buna örnek olabilecek çok sayıda mektup olmakla birlikte Câbir b. Zeyd ile Salim b. Zekvân arasında geçen bir mektuplaşma dikkat çekici olanlarındandır.²⁵

²⁰ Bu tarz eserlere örnek olarak el-Vesyânî, Ebû Hazer Yağlâ b. Ziltâf, *Kitâbu'r- Red alâ Cemîi'l-Muhâlifîn*, (thk. Amr Halîfe en-Nâmî ve Sâlimî'nin *Tuhfetü'l-A'yân* (Mektebetü'l-İstikame, Uman, 1997) isimli eseri örnek olarak verilebilir.

²¹ Abdullah Yahyâ Tâlibu'l-Hâk'ın Yemen'in fethinden sonra okuduğu hutbe; Ebû Hamzâ eş-Şârî'nin Medine'de okuduğu hutbe. Nâsır, Muhammed Sâlih, *Menhecü'd-Da'veti İnde'l-İbâziye*, (Muskat- 2002) adlı eserde ek olarak verilmiştir. s. 387-398.

²² el-Hârisî, Sâlim, *et- Tenbîh fî Zikri Müellifâti Ülemâi'l- İbâziye* (Dıyâî, Ali Ekber, age., mülhak, İrân trz., h. 1424, s. 83- 92. Muammer, Ali Yahyâ, *el-İbâziye Mezhebün İslamiyyûn Mu'tedilun*, Sîb 2000, s. 10-12

²³ Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, *Risâle Ebî Ubeyde Müslim İlâ Duâtî'l- Magrib*, (Muhammed Nâsır Sâlih, *Menhecü'd-Da'veti İnde'l-İbâziye*, (Maskat 2002), adlı eserde ek olarak verilmiştir. s. 338-340.

²⁴ İbâz, Abdullah b., *Kitâb Abdullah b. İbâz ilâ Abdu'l-Melik b. Mervân*, eser Nâsır, Muhammed Sâlih'in, *Menhecü'd-Da've inde'l-İbâziye*, Muskat 2002, 324- 338) adlı eserinin ekindedir. Zekvân, Sâlim b., *Siretü Sâlim b. Zekvân*, s. 340-387.

²⁵ Salim b. Zekvân mektubunda Câbir'e bir adamın yanında kız kardeşi olan bir cariye satın aldığını ve cariye ile beraber olduktan üç gün sonra cariyenin kız kardeşi ile de beraber olduğunu; dolayısıyla adamın yaptığı bu işlemin dinî açıdan caiz olup olmadığını sorar. Câbir b. Zeyd cevabında yapılan işlemin dinî açıdan caiz olmadığını ifade eder. Konu her ne kadar doğrudan fıkıhla ilgili olsa da Câbir mektubunun satır aralarında günah işleyen müminlerin fasık olduğunu söylemektedir. Câbir'in bu görüşü günah işleyen müminlere şirk isnat eden Hâricî anlayışa uygun düşmediği gibi Câbir'in günah işleyenler hakkında verdiği fetva bu dönemde İbâziye'nin iman ve büyük günah anlayışının şekillendiğini göstermektedir. Ezdî, Câbir b.Zeyd, *Resâilü'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî*, Mektebetü't-Dâmî, Sîb 2013, s. 134-136

Yukarıda zikri geçen eserlerin muhtevalarına bakıldığında, İbâzîler'in hem kendi dönemlerinde ortaya çıkan dinî ve siyasî konularla ilmî seviyede ilgilendikleri hem de erken dönemde Umân 'da ve Kuzey Afrika'da devletleştikleri için, devlet yönetiminde fırkanın ihtiyacı olan fikhî ve İtikâdî görüşleri oluşturma gayretleri görülecektir

A- Ebû'l-kâsım b. İbrahîm el-Berrâdî ed-Demmerî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği

İbâzîler arasında Ebu'l-Fazl lakabıyla meşhur olan Ebu'l-Kâsım b. İbrahîm el-Berrâdî ed- Demmerî (810/1407), Tunus'un kuzeyinde Cebel-i Demmer'de zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Tunus'da dünyaya gelmesine rağmen, eğitim ve öğretimini Cezâir'de tamamladığı ve orada meşhur olduğu için Cezâirli bilginler arasında gösterilir. Günümüzde Umân Sultanlığı'nın başkenti olan Muskat'da bir süre eğitim alan Berrâdî, daha sonra Cerbe adasına geçti. Berrâdî, Cerbeli İbâzî bilginlerden Ye'îş b. Mûsa Ezzevâgî el-Cerbî'den dersler aldı. Yefren'deki eğitimini de tamamladıktan sonra İbâzîler arasında âlim ve fakih bir kişi olarak ün saldı. Daha sonra Demmer'e oradan da Cerbe'ye geçen Berrâdî, ders verdiği bir medresenin başına geçti. Aynı zamanda Halkatu'l-Azzâbe'nin de liderliğini üstlendi.²⁶

Berrâdî zengin bir aileye mensup olduğu için, İslam coğrafyasının birçok yeri ile kolaylıkla ilgi kurmuştur. Fas'dan Afrika'ya kadar birçok İbâzî bölgesini gezip görme imkânı bulmuştur. Özellikle eğitimi sebebiyle memleketinden uzak yerlerde yaşamak zorunda kalmıştır. Berrâdî daha hayatta iken diğer İbâzî bilginleri kışkındıracak derecede bir şöhrete kavuştu. Sadece bulunduğu bölgeden değil diğer İbâzî bölgelerden de kendisine sorular tevcih ediliyordu. Verdiği muknâ cevaplar sebebiyle

²⁶ Berrâdî, age., s. 70,71.

"Berrâdî'den daha âlim birisini görmedik" şeklinde iltifatlar alıyordu.²⁷

Berrâdî'nin okuttuğu kitaplardan bazıları şunlardır: Fıkıh ilmîyle alakalı ve Ebû Yakub el-Vercilânî'ye ait: *Kitâbu'l- Adl ve'l-İnsâf; Cevâb li'l-İbâzî Ehl-i Hilâf*²⁸; *Risâletü'l- Hakâik*²⁹; *Fasl fi Zikri Te'lifi Ehl-i Meşrik Ve'l-Magrib; Risâle fî Takyîdî Kütübi Ashabina; Risâle fî Keyfiyeti İnfâk; Şerhu't- Tahârât*;³⁰ *Fetevâ ve Ecvibe*.

Berrâdî'nin birisi ferâiz³¹ diğeri de çalışmamıza konu olan İbâzî kaynakların anlatıldığı İbâzî bibliyografyası olmak üzere iki *Resâil*'i vardır. Berrâdî'ye ait diğer kitaplar şunlardır: *Cevâhiru'l-Müntekâ; Mecmûa Resâilî'l-İbâziye*;³² *Şerhu Kitâbi'l- Adl ve'l-İnsâf li Ebî Ya'kûb Yûsuf el-Vercilânî*³³, *Şerhu Manzûmâtî'd-Deâmi li's-Şeyh İbn Nazar el-Umânî*;³⁴ *Risâle fi'l- Hâkâiki'l- Muhtâc İleyha*;³⁵ *Fetevâ ve Cevâbât*.

²⁷ Berrâdî, age., s. 70,71.

²⁸ el-Vercilânî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm, *Kitâbu'l- Adl ve'l-İnsâf*, (thk. Amr Halîfe en-Nâmî), Vezâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, Umân 1984.

²⁹ el-Halîlî, Muhammed b. Abdullah, Diyâi bu eserin yazma olduğunu söyler ancak başka bilgi vermez. Diyâi, s. 302.

³⁰ Ahmet b. en-Nasr el-Umânî

³¹ Sâlimî, Nureddîn Abdullah b. Hamîd, *el-Lûm'atu'l- Merziyye min Eş'atî'l-İbâziyye*, Muscat 1983, s. 28.

³² Berrâdî'ye ait *Kitabu'l-Cevâhir* isimli eserin el yazma kopyası şahsi kütüphanemde mevcuttur. (O.A)

³³ Caytâlî'ye ait *Kavâidu'l-İslâm* adlı eserin tahkîkini yapan Musâ b. Mûsâ el-Hâc Mûsâ bu eserin matbu olmadığını ve el yazması olduğunu söyler. Caytâlî, *Kavâidu'l-İslâm*, I, 345. Diyâi ise Şeyh Nâmî tarafından tahkik edildiğini ve Mübârek b. Abdullah er-Râşidî'de bir yazma nüshasının olduğunu söyler. age., s. 348.

³⁴ Motylinski, "Le Manusscrit Arabo De Zouagha" 14 Cong. Int. Or. 1905, 11, 4 Section, Pp. 79- 92; I. dem, "Expedition De Pedro De Navarre Et De Garicia Do Toleda Contre Djerba (1510) D' Aprss Less Sources Abadhites", 14 Cong. Int. Or 1905, 111, 3 Section, II pp. 133- 159.

Er-Risale fî Ba'dı Kütübi'l-İbâziye Hakkında

Mezhepler tarihi çalışmalarında bir fırkayı düşmanları tarafından yazılan kaynaklardan tanımaya çalışmak, bilimsel yöntemin nesnellik ilkesine aykırı olduğu gibi sonuçları bakımından da oldukça yanıltıcıdır. Her fırka, entelektüel gücü nispetinde bu ihtiyaca cevap verebilmek için eserler kaleme almıştır.

Mezhepler hakkında doğru bilgi üretebilmek, büyük ölçüde ilgili fırkanın birinci el kaynaklarına yoksa ikinci el ve diğer özgün kaynaklarına ulaşmağa bağlıdır.³⁶ İbâziye'nin teşekkülü Mutezile, Şîa ve Mürcie gibi mezheplere tekaddüm ettiği halde doğuşu, gelişimi ve görüşleri onlar kadar bilinmemektedir.³⁷ Her ne kadar İbâzî olmayan araştırmacılar, bunu kaynak yetersizliğine bağlasalar da; İbâzîler, bedevilik bağlamında cehaletle malul Hâricî bir fırka olarak anılmayı ve kaynak yetersizliği³⁸ suçlamasını asla kabul etmezler.³⁹ Çağdaş İbâzî bilgin Ali Yahya Muammer'e göre, İbâzî olmayanların ileri sürdüğü kaynak yetersizliği iddiaları İbâzîler'i küçük düşürmek için yapılan iftiralarından başka bir şey değildir. Muammer'e göre İbâzîler hem siyasî ve itikadi konularla ilgili kitaplar yazmışlar hem de *Risâle fî Zikri Ba'dı Kütübi'l-İbâziye*;⁴⁰ *Makale fî Kesreti Kütübi'l-İbâziye*;⁴¹ ve et-

³⁵ Bu eserin Kahire'de Barûniyye matbaası tarafından *Mecmûatü Resâili'l-İbâziye* adlı eserin içerisinde. Tamamı 112 sayfa olan eserin 33 ile 51 arası bu esere ayrılmıştır.

³⁶ Watt, age., s. 6.

³⁷ Eş'ârî, Ebu'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, (thk., M. Muhyiddîn Abdulhamîd) Beyrut 1990, I, 167.

³⁸ Sâlimî, Nureddîn, *Makâletü fî Kesreti Kütübi'l-İbâziye*, 83. (Sâlimî'ye ait bu eser Ali Ekber Diyâî'nin *Mu'cemu'l-Masadırı'l-İbâziye*, (Tahrân 1424 h.) adlı eserinin ekleri arasında yer alır. s. 83- 94.

³⁹ Muammer, Ali Yahyâ, *el-İbâziye beyne Fırâkı'l-İslâmiyye*, Uman Sultanlığı 1986, I, 14-19.

⁴⁰ Berrâdî, Ebû'l- Fadl Ebû'l-Kâsım b. İbrahîm, *Risâlet fî Ba'dı Kütübi'l-İbâziye* (Bkz.: Diyâî, Ali Ekber, age., mülhak, İrân trz., h. 1424, s. 69- 82)

*Tenbîh fî Zikri Müellifâti Ülemâi'l- İbâziye*⁴² gibi kendi kaynaklarını tanıtan literatür taramaları yapmışlardır.

Berrâdî tarafından kaleme alınan *Risâle fî Zikri Ba'dı Kütübü'l-İbâziyye* küçük bir hacme sahip olmakla birlikte İbâzîler onu İbn Nedim'in *Fihrist*'i kadar önemli bulurlar. Bu eseri değerli kılan sebeplerden birisi de Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd ed-Dercînî'nin (ö.675) *Tabâkâtü'l-Meşâih bi'l-Magrib*⁴³ adlı eserinde zikretmediği eserleri zikretmiş olmasıdır. Ammar Talibî tarafından tahkik edilen eser; Ebû Ammar Abdulkâfi'ye ait *el-Mucez*⁴⁴ ve Muhammed Sâlih Nasır tarafından kaleme alınan *Menhecü'd-Da've İnde'l-İbâziye* adlı iki eserin sonunda ek olarak yayımlanmıştır.

Eser batılı araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Zira *Risâle fî Zikri Ba'dı Kütübü'l- İbâziye* Motiylinski ve J. Schacht tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.⁴⁵

Eserin eksiksiz tam yazma nüshası Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.⁴⁶ Yedi varaktan oluşan eser *Risâle fihâ Takyîdü Kütübi Ashabinâ* ismiyle kayıtlıdır.⁴⁷

Biz bu çalışmamızda *Menhecü'd-Da've İnde'l-İbâziye* adlı eserin⁴⁸ ve Ali Ekber Diyâî tarafından kaleme alınan *Mu'cemu'l-Masâdirü'l-*

⁴¹Salimî, Nureddîn'e ait olan bu eser için bkz.: Diyâî, age., mülhak, İrân trz., h. 1424, s. 83- 92

⁴² el-Hârisî, Sâlim, *et- Tenbîh fî Zikri Müellifâti Ülemâi'l- İbâziye* (Diyâî,age., mülhak, İrân trz., h. 1424, 83- 92. Muammer, Ali yahyâ, *el-İbâziye Mezhebün İslamiyyûn Mu'tedilun*, Sîb 2000, s. 10-12

⁴³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd ed-Dercînî (thk. İbrâhim Tallâ) Daru'l- Fikrî'l-Arabî, Beyrut trz. byy.

⁴⁴ İbâzî, Ebû Ammâr Abdu'l-Kâfi, *el-Mucez*, Beyrut 1990.

⁴⁵ J. Schacht "Biblioth' Eques et Manuscrs Abadites", Rev. Africaine, 100; (1956), pp. 375- 398.

⁴⁶ Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 21791 b.

⁴⁷ Dâru'l- Kütübî'l-Mısriyye, 21791b

İbâziye adlı eserin içerisinde yer alan iki matbu mülhak nüshadan faydalandık.

Çalışmamızda Berrâdî'nin Risâlesinde geçen isimleri zikretmekle yetinmedik; eserlerin güncel baskıları varsa onları da tespit etmeye gayret gösterdik. *Mu'cem Masâdırı'l-İbâziye*'nin sayfa numaralandırmasını esas aldık. Kitap isimlerini makalenin metnine; müelliflerini ve eserle ilgili diğer bilgileri dipnot olarak verdik. Şahsi kütüphanemde olan yazmalar için "Kütüphanemde mevcuttur" Orhan Ateş (OA), kısaltma ifadesini kullandık.

a- Eserin Telif Amacı

Risâle fi Zikri Ba'dı Kütübi'l- İbâziye, İbazi fikirleri anlatmak veya karşıt fikirleri çürütmek amacıyla yazılmış bir çalışma değildir. İsminden de anlaşılacağı gibi İbaziler'in kendi kaynakları hakkında oluşan bilgi boşluğunu gidermek amacıyla kaleme alınmıştır. Berrâdî diğer eserlerinde olduğu gibi *Risâle fi Zikri Ba'dı Kütübi'l- İbâziye* adlı eserine telif amacını söyleyerek başlar. Müellifin kendi açıklamasına göre; bir İbâzî, kendisine İbâzî kaynakların miktarı hakkında bir sual yöneltir, Berrâdî bu soruya (cevabın çok kapsamlı oluşu sebebiyle) sözlü olarak cevap vermek yerine çalışmamıza konu olan *Risâle fi Zikri Ba'dı Kütübi'l- İbâziye* adlı risalesini yazmıştır.

b- Eserin Referansları

Berradi'nin *er-Risâle fi Zikri Ba'dı Kütübi'l- İbâziye* adlı eseri tetkik edildiğinde; müellifin İbazi bölgelere giderek saha çalışması yapmak suretiyle eserini hazırladığı görülecektir.

Berrâdî çalışmasında ilgili bölgelerdeki genel ve şahsi kütüphanelerin yanı sıra bölgede yaşayan İbâzî alimlerden de faydalanmıştır. Berrâdî daha önce yazılmış veya çağdaşı olan her

⁴⁸ Nasır, Muhammed Sâlih, *Menhecü'd-Da've İnde'l-İbâziye*, Muskat 2003.

hangi bir İbâzî kaynaktan bahsetmemektedir. Tespit ettiği kitabın müellifi belli ise doğrudan kitabın adını ve müellifini zikretmektedir. Müellifi belli olmayan eser hakkında bilgi aldığı kimseler varsa onların isimlerini referans olarak kullanmıştır.

c- Eserin Yöntemi

İbâzîler İslam tarihinin erken sayılabilecek dönemlerinde Arabistan yarım adasının dışına özel eğitimden geçirilmiş öğrenciler (dailer) göndererek yeni nüfuz alanları oluşturmuşlardır. İbâziye orjin olarak çoğunlukla Basra'da yaşayan Ezdiler'in benimsediği bir fırka olmakla birlikte onlar diğer fırkalar gibi kendilerini Basra, Küfe, Mekke ve Medine gibi şehirlere mahkûm etmediler. İbazi devletler kurabilmek için farklı coğrafyaların Hz Osman'ın halifeliğinin ikinci yarısında ortaya çıkan siyasî ve sosyal karışıklıklarda gün yüzüne çıkan siyasî bilinçleri, ileriki süreçte gerçekleşen Hz. Ali'nin İmameti, Cemel ve Sıffin gibi siyasî çalkantılar içerisinde siyasî bilinçlerini geliştirdiler. Sonuçta siyasal pratiklerini başka coğrafyalarda gerçekleştirebilme imkânını ve bir devlet kurmak için merkezi hükümetle savaşmanın ve onu yıkmanın tek zorunluluk olmadığını fark ettiler. İbâzî teorileri pratiğe dökmek için gittikleri Umân, Fas, Tunus, Cezayir ve Libya gibi uzak coğrafyalarda küçüklü büyüklü İbâzî imamlıklar kurmayı başardılar. Ancak İbâzîler tarafından kurulan Umân Sultanlığı dışındaki diğer devletler uzun süre yaşama imkânı bulamamış olsa da; o bölgelerde günümüze kadar devam eden İbâzî nüfuz alanları oluşturdular. İşte erken dönemlerde oluşan İbâzî nüfuz alanları aynı zamanda fırkanın görüşlerinin öğretildiği ilim merkezlerine dönüştü. Buralarda kitap telif eden çok sayıda İbazi âlim yetişti.

Berrâdî, Resâiline kaydettiği eserleri yukarıda zikri geçen İbâzî nüfuz bölgelerine giderek yerinde bizatihi tespit etmiştir. İlgili bölgelerde yer alan genel ve şahsi kütüphanelere gittiği ve eserler

hakkında bölge âlimleriyle görüştüğü verdiği izahlardan anlaşılmaktadır. Berrâdî zikrettiği eserlerin ismini, varsa müellifini zikrettikten sonra eser ya da yazar hakkında çok kısa açıklayıcı bilgiler de vermektedir. Bazı eserlerin hangi konuları ihtiva ettiğini genellemeler yaparak zikretmiştir. Çok istisna olmakla birlikte Ebû Ganim Horasanî'ye ait *Müdevvene*'de olduğu gibi kitabın bölümlerini ayrı ayrı yazmıştır.

Kaydettiği eserler hakkında bilgi verirken bir kısım prensiplere bağlı kalmıştır. Şöyle ki;

1- Eser hakkında malumat aldığı kimseler varsa onların isimlerini zikretmiştir.

2- Eserlerin karşısına aşağıdaki notları düşmüştür:

a. Eseri gördüm fakat müellifini tanımıyorum.⁴⁹

b. Eserin yazarı meçhul

c- Eser şu kadar cüz ya da ciltten oluşmaktadır.

d- Falanca eserden bahsediyorlar ama ben ondan hiçbir şey görmedim.

e- Bir eserin bazı kısımlarını görmediği durumlarda "bu kısmı görmedim ancak bu bölüm kitabın cümlesindendir."⁵⁰

f- Eserin şu kadar cüz'üne vakıf oldum⁵¹

g- Eseri görmedim ancak bana falanca ondan bahsetti.⁵²

⁴⁹Misal, *Kitâb Sıfatı Ahdâsi Osmân b. Affân* isimli kitapla ilgili olarak "eseri gördüm ancak müellifini tanımıyorum" demiştir. Berrâdî, age., s. 72

⁵⁰ Misal, Ebû Ganim Horâsânî'ye ait *Müdevvene*'bölümlerini anlatırken *Kitâbu'z-Zekât* kısmını görmediğini ancak bu bölümün kitaptan olduğunu ifade eder. Berrâdî, age., s. 74.

⁵¹ Berrâdî, age., s. 75

h- Bu eserin kendilerinde olduğunu söylüyorlar ama ben vakıf olamadım.⁵³

i- Çok az olmakla beraber bazen de kitapların muhtevaları hakkında bilgi vermektedir.⁵⁴

j- Yine istisna olmak üzere bazı müelliflerin güvenilir (sika) olduğunu söylemiştir.

B- Er-Risale Fî Zikri Ba'dı Kütübî'l-İbâziye'de Geçen İbâzî Kaynaklar

İbâzîler, Nehrevân savaşı sonrasında Basra ve Umân 'da bir taraftan siyasî iktidarlara karşı kendi içine kapalı bir toplum görüntüsü vererek iyi ilişkiler kurmaya çalışırken diğer yandan kurdukları *Hameletü'l-ilim* teşkilatı ile görüşlerini başka coğrafyalara yaymaya çalıştılar. Kuzey Afrika ve Libya'da bu sayede nüfuz alanları oluşturdular. Basra'da inşa ettikleri mescit merkezli neşir faaliyetlerini diğer bölgelere taşıyan İbâzîler, bu bölgelerde de çok sayıda İbâzî bilginin yetişmesini sağladılar.

Sünnî dünyada, İbâziye'nin kendi içine kapalı marjinal bir gurup olarak tanımlanması; Umân, Fas, Tunus, Cezair, Horasan, Tanzanya hatta Endülüs'e kadar giden İbâzî fikirleri dikkate aldığımızda- doğru sayılmayabilir. Berrâdî, İbâzîler'in yoğun bir şekilde bulunduğu bölgeleri dikkate alarak bibliyografik çalışmasını

⁵² Şeyh Ebû Hasan'a ait *Câmi'u* adlı eserle ilgili olarak "eseri görmedim ancak Rebi' b. Ahmet ondan bahsetti der. Berrâdî age., s. 74.

⁵³ İmam Abdullah b. Yahyâ'ya ait *el-Eşâr* isimli bu eserin Yemame'de bulunduğunu söylüyorlar ancak ben görmedim, demiştir. Berrâdî, age., s. 76.

⁵⁴ Misal Ebû Ubeyde'nin öğrencilerinden olan Ebû Ganim Horâsanî'ye ait *Müdevvene* adlı eserin içeriğini şu şekilde belirtmiştir: Kitabü'l- Oruç, Kitabü's-Şehâdet, Kitabü'l- İktisât, Kitabü'n- Nikâh, Kitabü't-Talâk, Kitabü'l- Eşribe, Kitabü'l- Buyûğ, Kitabü's- Salat, Kitabü'l- Vasâyâ, Kitabü'l- Hedâyâ, Kitabü'z-Zekât (Bu bölümü görmedim) Berrâdî, age., s. 73-74.

“Doğu İbâzîleri Tarafından Yazılan Eserler”, “Ehl-i Cebel Tarafından Yazılan Eserler”, “Müteahhir Tarafından Yazılan Eserler” ve “Magrib Ehlî tarafından Yazılan Eserler” olmak üzere dört bölüm halinde tasnif etti.

a- Doğu İbâzîleri Tarafından Yazılan Eserler:

- 1- *Kitâb Sıfatü Ahdâsi Osman b. Affân*⁵⁵
- 2- *Kitâb fihi Ahbâru Sıffin ve Ahbâru Ehl’i -Nehr ve Katluhum*⁵⁶
- 3- *Kitâb Abdullah b. İbâz*⁵⁷
- 4- *Kitâb Sâlim b. el-Hatîeti el-Hilâlî*⁵⁸
- 5- *Kitâb Şebîb b. Atiyye*⁵⁹(131/748)
- 6- *el-Feraiz*⁶⁰

⁵⁵ Kitâbı gördüm müellifini tanımıyorum. Berrâdî, age., s. 72.

⁵⁶ Nakillerinin çoğunluğu Abdullah b. Yezîd el-Fazârî’denir. Eseri gördüm ancak müellifini tanımıyorum. Berrâdî, age., s. 72; İbn Nedîm, Abdullah b. Yezîd el-Fezârî’nin *Kitabu’t-Tevhîd; Kitâb alâ Mu’tezile; Kitabu’l-istita’a* olmak üzere üç eserinden bahseder. İbn Nedîm, *Fihrist*, Beyrut 1994, s. 225.

⁵⁷ İbâzî liderlerden Abdullah b. İbâz’ın Abdülmelik b. Mervân’a cevaben yazdığı mektuptur. Kendisine yöneltilen iddialara reddiyeleri ve itirazları ihtiva etmektedir. Berrâdî, *el-Cevâhir*, Mısır, trz, s. 156-167.

⁵⁸ Akide konularıyla birlikte karışık görüşlere reddiyeler ve hüccetleri içermektedir. Dercînî, Sâlim b. Atiyye’nin h. birinci asrın ikinci elli yılı içerisinde yaşadığını ve Emevî halifesi Ömer b. Abdulazîz’e giden topluluğun içerisinde yer aldığını belirtir. Berrâdî, *el-Cevâhir*, s. 52,53-103-142

⁵⁹ Şebîb b. Atiyye, Şükâk ve Mürcie’den bahsetmektedir. Şebîb Sufriyye’denir. Şebîb bu mektubu Abdüsselâm’a yazmıştır. Bu kitap İbâzîye’nin güçlü dayanaklarından kabul edilmektedir. Bazı meseleleri ve reddiyeleri ihtiva etmektedir. Berâdî, age., s. 82

⁶⁰ Abdu’l- Cabbâr. Berrâdî, age., s. 72. İbâzîye’nin önemli kaynakları arasında yer alır. Kitabın biri Mısır’da eksik diğeri Cezair’de tam olmak üzere iki yazma nüshası mevcuttur. Berrâdî, age., s. 62. İbâzî telifatında *Ferâiz* isimli başka kaynaklarda vardır. Bunlardan birisi, İsmâîl b. Mûsâ el- Caytâlî’ye aittir. Sâlimî,

7- *Kitâbu'l-Huccei ala'l-Halkı fi Mağrifeti'l-Hak*⁶¹

8- *Kitâb fi'l-Furu'*⁶²

9- *Kitâb Ebî Süfyân/ Rivâyât Ebî Süfyân*⁶³

10-*Müdevvene*,⁶⁴

11-*Kitâb İbn İbâz*⁶⁵

12-*Kitâb İhtilâfi'l- Fetevâ li İbn Gânim*⁶⁶

el-Lüm'a, s. 25; *el-Ferâiz min Minhâci't-Talibîn*, Berrâdî bu eserin *Minhâci't-Talibîn* adlı eserden ihtisar edilip edilmediğini bilmıyoruz diye not düşmüştür. Eser el yazması olarak Seyyid Muhammed b. Ahmed el-Bû Saîdî'nin şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır. Diyâî, age., s. 404.

⁶¹ *Kitâbu'z-Zimâm* olarak da bilinir. *Zimâm Câbir b. Zeyd'in ravilerindendir.* Berrâdî age., s. 72.

⁶² Heysem ya da İbn Hişâm'ın şeyhlerinin Câbir b. Zeyd'in talebesi Rebî' b. Habîb'den yaptıkları rivayetleri ihtiva eder. Berrâdî, age., s. 62; es-Sâlimî, *Makâle fi Kesreti Kütübî'l-İbâziyye*, s. 84.

⁶³ İbâzî tarihinden haberler, fıkıh, kelâm ve akâid konularını ihtiva eder. Berrâdî, age., s. 72. Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl, Rebî' b. Habîb'in h 160 yılında vefatından sonra İbâzîlerin liderliğini üstlenmiştir.

⁶⁴ Ebû Gânim, Diyâî eserin *Dâru'l- Mısriyye* kütüphanesinde çok sayıda yazmasının olduğunu belirtir. Talebesi Ebû Ubeyde hocasından dinledikleri kaydederek eseri oluşturmuştur. İçerisinde farklı konuları ihtiva eden eseri Berrâdî gördüğünü söyler. Berrâdî, age., s. 63. Berrâdî eserin içerisinde yer alan konuları şu şekilde sıralar: oruç kitabı, Şahitler bölümü, İktisat ve Ahkâm; Nikâh; Talâku'l- Evvel; Talaku's-Sanî, İçecekler; Alış veriş; Namaz; Vasiyet; Hediye; Zekât (zekat bölümünü görmediğini söyler) Berrâdî, age., s. 74-75. Lewicki, E.İ., Suppl., s.v. Al-Nukkâr. II. Referme en tout cas les decisions des anciennes autorites abadites du II siecle.

⁶⁵ Kitap olarak bahsi geçen bu metin Abdullah b. İbâz'ın Abdülmelik b. Mervân'a göndermiş olduğu mektup olabilir. Zira bilinen hiçbir İbâzî kaynakta Abdullah b. İbâz'a ait başka bir eserden söz edilmez. Hatta İbâzîler Câbir b. Zeyd'in imametini ispat sadedinde Abdullah b. İbâz'ın ilgili mektubu dışında yeterince bilinmeyen bir şahıs olduğunu söyleyerek bu denli meçhul bir şahsın imam olamayacağını iddia ederler. Bu eser Nâsır, Muhammed Sâlih, *Menhecü'd-Da'Ve inde'l-İbâziye* (Muskat 2002, s. 324- 338) adlı eserin ekleri arasında yer almaktadır.

13-Kitâb Muhammed b. Mahbûb⁶⁷

14-Câmi', Ca'fer Câbir Muhammed b. Ca'fer el-Ezkevî⁶⁸

15-Muhtasar⁶⁹

16-Câmiu Şeyh Ebi'l- Hasen⁷⁰

17-Kitâbu Medhi'l-ilm ve Ehlih⁷¹

18-Kitâbu't-Takyîd⁷²

19-Kitâb Deâimi'l-Asl / Kitâb Deâimi'l-İslâm⁷³

20-Siyer Şeyh Ebî Muhammed el-Hasen Alî b. Muhammed el-Binhâvî⁷⁴

⁶⁶ Diyâî, bu eserin *İhtilâfu'l-Fetavâ* ismi ile bir nüshasının Tunus milli kütüphanesinde bulunduğunu söylemektedir. Diyâî, age, s. 74

⁶⁷ Bu eser Şemmahî'nin *Kitabu's-Siyer ve'l-Cevâbât*, (Saltanatu Uman 1992), isimli eserinin birinci cüzünde bulunmaktadır.

⁶⁸ el-Ezkevî, Cağfer Câbir Muhammed b. Cağfer, el yazması eser Uman Kültür bakanlığında muhafaza edilmektedir. Diyâî, age., s. 212.

⁶⁹ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el- Bîsyânî, *Vezâretü't- Turâs*, Uman 1986. Diyâî, age., s. 484.

⁷⁰ Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Besîvî. İbâzî fıkhu ile alakalı bir eserdir. İki cilt olarak Umân'da basılmıştır. *Vezâretü't- Turâs*, Muskat 1984. Berrâdî, age., s. 74. Eser el-Berânîsî tarafından Uman'dan Cezire'ye götürülmüştür. Berâdî eseri Şeyh Rebi' b. Ahmed'ten duymuştur. Ancak eseri görmemiştir. Berrâdî age., s. 74.

⁷¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Berke. Müellif Umanlı'dır. *el-Câmi'* isimli meşhur bir eseri daha vardır. Diyâî, age., s. 74

⁷² Ebû Yakûb Yûsuf b. Muhammed el-Vesyânî. Vercilân âlimlerinden ders almıştır. Eser Berberîce'dir. Diyâî, age., 205. Berrâdî eseri gördüğünü söyler. Ancak müellifini zikretmez. Aynı isimle zikredilen bir başka el yazması eser daha vardır. Onun yazarı Ebû Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Berke el- Behlevî es-Selimî. Eser el yazması olarak Şeyh Sâlimî'nin kütüphanesinde bulunmaktadır.

⁷³ Ebû Bekir Ahmet b. Süleymân b. Abdullâh b. Ahmed b. el-Hadrî b. Süleymân eş-Şehîr b. Nazar. Diyâî, age, s. 269. Usulü'd-Din ve Fıkıhla ilgili olan eser manzum bir şekilde tanzim edilmiştir. es-Sâlimî age., s. 25-26. Eser Uman'da basılmıştır. Muscat 1980.

21-Kitâbu't-Tahsîs⁷⁵

22-Kitâbu'd-Delâil ve'l-Huce⁷⁶

23-Kitâbu'd-Diyâî⁷⁷

24-Kitâbu'n- Nûr⁷⁸

25-Kitâbu Tefsîri'l-Hamsemie Ayet fi'l-Helâl ve'l-Harâm⁷⁹

26-Kitâbu'l-Halli ve'l- İsâbe⁸⁰

27-Siyer İmam Abdullah b. Yahyâ⁸¹

28-Kitâb Eşâri'l-İmâm Abdullah b. Yahyâ⁸²

29-Keşfu'l-Gumme fi İhtilâfi'l-Ümme⁸³

⁷⁴ Ebû Muhammed el-Hasen Alî b. Muhammed el-Binhâvî, Berrâdî bu eseri üç defa gördüğünü zikreder. Muhtevası akâid konuları, Sahabe ve tabiun imamları ile ilgilidir. Berrâdî, age., s. 75.

⁷⁵ el-Ezkevî, Ebû Bekir. Asıl adı Ebû Mûsâ b. Ebî Câbir el-Ezkevî, Berrâdî, age., s. 75.

⁷⁶ Hadrâmî olarak bilinmektedir. Berrâdî, age., s. 75.

⁷⁷ es-Suhârî, Seleme b. Müslim es-Suhârî, Vezâretü' Tûrâs, Saltanatu Uman 1994.

⁷⁸ Kitâbu't- Diyâî'nin muhtasarıdır. Adı Yûnus Suresinin 5. ayetinden mülhemdir. Berrâdî, age., s. 75-76

⁷⁹ Ebû'l-Müessîr es-Salt. Yunûs suresinin tefsiridir. Berrâdî, age.,s. 75.

⁸⁰ Vassâf b. Muhammed. Berrâdî, age., s. 75

⁸¹ Abdullah b. Yahyâ, Berrâdî bu eserin kim tarafından yazıldığını bilmediğini söylemektedir. Berrâdî, age, s. 76. Ancak bir sonraki kitabın müellifi aynı şahıs olduğundan muhtemelen eserin yazarı aynı şahıs gibi gözükmektedir.

⁸² el-Behlevî, Muhammed b. Sendî b. Sâlim. Dıyâî, age., s. 437; İmâm Abdullah b. Yahyâ, Asıl ismi Ebû'l-Müessir es-Salt b. Hamûs el-Harûsî el- Behlevî'dir. Umanlı bir fıkıh alimidir. Berrâdî, age., s. 76.

⁸³ Asıl adı Serhân b. Saîd b. Serhân b. Muhammed b. Hasen b. Serhân Embû Alî el-Ezkevî önemli bir İbâzî tarihçi ve fakihtir. Umanlı tarihçilerin şeyhi kabul edilmektedir. Zira Uman tarihi hakkında ilk eser el-Ezkevî tarafından yazılmıştır. *Keşfu'l-Gummeti'l-Câmi'i li Ahbâri'l-Ümmeti*, Saltanatu Uman 2012. *Keşfu'l-Gummeti'l-Câmi'i li Ahbâri'l-Ümmeti* adlı eserin Londra'da, Tunus Milli

30-*el-Mukaddaât*⁸⁴

31-*Kitâbu'l Eşrâf*⁸⁵

b- Ehl-i Cebel Tarafından Yazılan Eserler

32-*Kitâbu's-Şeyh Ebî Hafs Umrûs b. Feth*⁸⁶

33-*Kitâbu'l-Lakt*⁸⁷

34-*Kitâbu's-Şeyh Ebî Zekerîyyâ Yahyâ el-Cenâvînî*⁸⁸

35-*Kitâbu'l-Lum'a*⁸⁹

36-*Kitâb min Vad'i Ebî İbrahî el-Gadâmîsî*⁹⁰

37-*Kelam ile ilgili bir kitap*

kütüphanesinde ve Dimeşk te bulunan yazma nüshalarının birer kopyası şahsi kütüphanemde mevcuttur. (O.A) Müellifin bu eseri matbu değildir. Uman, Vezaretü'l-Evkâf'da bir yazma nüshası mevcut olduğunu öğrendim. Ancak müellifin *Keşfu'l-Gummeti'l-Câmi'i li Ahbâri'l-Ümmeti* adlı eserin IV cildinde Şehristânî'nin *el-Milel*'ine benzer bir bölüm vardır. Şahsi kanaatim müellif bu eserin dinler tarihi ile ilgili olan kısmını eserin birinci cildinin baş kısmına; mezhepler tarihi ile ilgili olan kısmını da IV cilde eklemiştir.(O.A)

⁸⁴ Umânî, Ebû Saîd. Berrâdî bu eseri görmediğini söylemiştir. Berrâdî, age., s. 76

⁸⁵ el-Belhlevî, Muhammed b. Sendî b. Salim.

⁸⁶ en-Nufûsî, Ebû Hafs Umrûs b. Feth, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiye*, Muscat 1999; es-Sa'dî, Muhannâ b. Râşid b. Hamad, *eş-Şeyh 'Umrûs*, Mektebetü'l-Cîlî'l-Vâid, Uman 2003, s. 267.

⁸⁷ Berrâdî, kitap için dört defa Ehl-i Cebel'e yolculuk yaptığını ifade etmektedir. Müellifini zikretmez. Berrâdî, age., s. 77; Sâlimî, *el-Lüm'a*, s. 29

⁸⁸ Ebî Zekerîyyâ Yahyâ el-Cenâvînî. Halku'l-Kur'an meselesini ele alan bu kitabın küçük bir defter olduğu Berrâdî tarafından belirtilmektedir. Berrâdî, age., s. 77

⁸⁹ Bekr, Şeyh Ebî Zekerîya Yahyâ b. Ebî, tarafından yazılan eser *Kitâbu'l-Meşâyih* olarak da bilinmektedir. Nureddîn Sâlimî *el-Lum'a*, s. 9.

⁹⁰ Berrâdî bu eserin *Kitabu'l-Vad'u* olduğunu belirtmektedir. *Kitabu'l-Vad'u* isimli eser Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. el-Hayr el-Cenâvînî (h. 5) tarafından yazılmıştır. Usul ve fıkıhla alakalı muhtasar bir eserdir. Ebû İshâk İbrahîm et-Tafeyyîş tarafından tahkik edilmiştir. Saltanatı Uman'da Matbaatu'l-İstikâme tarafından basılmıştır. Eserin bir yazma nüshası şahsi kütüphanemde bulunmaktadır. (O.A)

c- Müteahhir Tarafından Yazılan Kitaplar

39- *el-İzâh*⁹¹

40- *Kitâbu'l-Kavâid*⁹²

41- *Kitâbu Şerhi Kasîdeti'n-Nûniyye*⁹³

42- *Kitâbu'l-Merâsîd*⁹⁴

43- *Kasâidu'l-Şeyh Ebî Nasr*⁹⁵

44- *Risâletü'l-Müsterşid*⁹⁶

d- Magrib Ehli tarafından Yazılan Kitaplar

45- *Cevâbu'l-İmâm Abdu'l-Vehhâb*⁹⁷

46- *Nevâzilü'l- İmâm Eflah ve Cevâbuhu*⁹⁸

⁹¹ Şemmâhî, Âmir b. Alî en-Nefûsî. Sâlim el-Hârisî bu eserin dört cüz olduğunu ve iki kez basıldığını söylemektedir. Şemmâhî, tarafından yazılan *İzâh* dışında, el-Hârûsî, es-Sâlimî, el-Gîşî, el-Hicâzî, et-Tafeyyîş gibi İbâzî bilginler tarafından kaleme alınan *İzâh* isimli başka eserler de mevcuttur.

⁹² el-Caytâlî, Ebû Tahir İsmâîl'e ait *Kavâidu'l-İslâm* olabilir. Gardaye 1998. Eser iki cilttir. Birinci cilt kelimeleri ikinci cilt fıkıh konularını içerir. Beşîr b. Mûsâ el-Hâc Mûsâ tarafından tahkiki yapılmıştır. İlk cilt marifet, velâyet ve ilahi dinler olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. (Şahsi kütüphanemde mevcuttur. O.A)

⁹³ el-Caytâlî, İsmâîl b. Mûsâ, Tevhid hakkında sahih olan ve sahih olmayan şeyleri anlatmakta. Eseri Berrâdî eserinde zikretmekte.

⁹⁴ el-Caytâlî, Ebû Tahir İsmâîl b. Mûsâ, Berrâdî, age., s. 77. el-Caytâlî, Ebû Tahir İsmâîl b. Mûsâ. (ö.750/1349) Diyâî, age., 359. Müellife ait *Şerhu Kasîdetu'n-Nûniyye* adlı eserin yazma bir kopyası şahsi kütüphanemde bulunmaktadır. (O.A)

⁹⁵ Melûşâtî, Şeyh Ebî Nasr Feth b. Nûh (6/13), *en-Nûniyye fî Usûli'd-Dîn*, Caytâlî üç cilt halinde şerh etmiştir. Diyâî, age., s. 545.

⁹⁶ Melûşâtî, Şeyh Ebî Nasr Feth b. Nûh, Diyâî, age., s. 359.

⁹⁷ Tam adı *Cevâb Muhammed b. Eflah ve Risâletuhu İle'l-Müslimîn* olan eser Halku'l-Kur'an meselesi ile alakalı olup. Kur'an'ın mahluk olmadığını söyleyenlere reddiye olarak yazılmıştır. Eseri Berrâdî *Risâlesinde* zikretmektedir. Berrâdî, s. 78.

⁹⁸ Eflâh b. Rüstem, Bu eserin Cerbe el yazmaları arasında yer alması muhtemeldir. Diyâî, age., s. 78

47- *Kitâbu Tefsîri'l- Kurân*⁹⁹

48-*Kitâb İmam Abdurrahmân*¹⁰⁰(211/826)

49- *Kitâb Sa'd b. Ebî Ebû Nasr*¹⁰¹

50- *Kitâb eş-Şeyh Ebî Hazer Yaghlâ*¹⁰²

51- *Kitâb eş-Şeyh Saîd b. Zenfîl*

52- *Kitâb eş-Şeyh Ebî'r- Rebîğ Süleymân b. Yahlef el-Mîzâtî*.¹⁰³

53- *el-Kitâbu'l- Mensûb*¹⁰⁴

54-*Kitâbu's-Şeyh Tîgûrîn b. İsa b. Dâvûd el-Melmetûlî*,¹⁰⁵

55- *Kitâbu Şeyh Ebî İmrân Mûsa b. Zekerıyyâ el-Mizâtî*¹⁰⁶

56- *Kitâbu'l-Kebir*¹⁰⁷

⁹⁹ el-Huvvarî, Hûd b. Muhkem, IV cilt. (thk. Bilhâc b. Saîd Şerîfî Beyrut 1990)

¹⁰⁰ Rüstem, Abdurrahmân b., İbâzî Rüstemi devletinin kurucusudur. İlme düşkünlüğü ile bilinir. Kuzey Afrika'dan Uman'a ve diğer İslam merkezlerine yolculuk yapanlara çok miktarda para vererek kitap siparişi yaptığı söylenir. Dercînî, age., I, 34.

¹⁰¹ Sa'd b. Ebî Ebû Nasr. Eser zikredilmekle beraber müellif tarafından görülmemiştir.

¹⁰² Muhtasar kelim kitabıdır. Müellif eseri görmüştür ve eser matbudur. Ebî Hazer eserini Havâric, Mürcie ve Mu'tezile'yi tenkit için yazmıştır. Ebî Hazer, (ö.380/990), (thk. Amr Halîfe en-Nâmî) Mektebetü'd-Damrî, Sîb 2008.

¹⁰³ Ebî'r- Rebîğ Süleymân b. Yahlef el-Mîzâtî, İki cilt olan eserin ilk cildi kelâm, ikinci cildi usul-i fıkıhla ilgili olup. Berrâdî birinci cildi görmemiştir. Berrâdî, 79.

¹⁰⁴ Şeyh Ebû Süleyman Dâvud b. Ebî Yusûf. Furuatla ilgili bu eserin kendisinden sonra talebeleri tarafından yazıldığı da söylenmektedir. Berrâdî, s. 79.

¹⁰⁵ Müellif eseri görmüştür. Eser usulü'd- dîn ile ilgilidir. Berrâdî, s. 89.

¹⁰⁶ el-Mizâtî tarafından yazılan eseri müellif görmüştür. Birisi h.5. asırda diğeri h.4. asırda ve h 471 yılında yaşamış üç şahıs tespit ettik. İbrâhîm b. İbrâhîm ed-Dicemî *el-Mizâtî* (h.5). el-Hârisî, Sâlim b. Hamad, *el-Ukudu'l-Fiddiyye fî Usuli'l-İbâzîye*, s. 229; Süleymân b. Yahlef *el-Mizâtî* (h. 471) Dercînî age., I, 191; İbrâhîm b. Melâl *el-Mizâtî* (h. 4) Vesyânî, *Siyer*, s. 279

57- *Divânu'l-Eşyâh*¹⁰⁸

58- *Kitâb fî Usûli'l-Erâzîn*,¹⁰⁹

59- *Kitâbut-Tebyîn*¹¹⁰

59- *Kitâbu's-Sîre fi'd-Dimâi*¹¹¹

İbâzîler çok sayıda siyer yazmışlardır. İbâzîler tarafından yazılan siyerler isimleri bakımından şu şekilde tasnif edilebilir: 1- bir şahsa nispet edilen siyerler. Misal, *Siyer Ebî Âmmâr Abdul Kâfi*.¹¹² 2- Bir bölgeye nispet edilen siyerler. Misal, *Siyer Eşyâhi Cebeli Nefuse*.¹¹³ 3- İbâzîye mezhebine isnat edilen siyerler. Misal, *Siyeru'l-İbâziye*.¹¹⁴ 4- Müslümanlara nispet edilen siyerler. Misal *Siyeru'l-Müslimîn*¹¹⁵

¹⁰⁷ Şeyh Ebû İmrân Mûsa b. Zekerîyyâ, 12 cilt olan bu eseri müellif görmemiştir. Berrâdî, age., s. 79

¹⁰⁸ Bu eserin bir yazma nüshası şahsi kütüphanemde mevcuttur. (O.A) 17 bölümden oluşmaktadır. Fıkıh kitabıdır. Eser *Divânü'l-Azzâbe* olarak da bilinmektedir. Yirmi dört cüz olduğu da söylenmektedir. Çok sayıda yazması bulunan eserin bir yazması da Şeyh Sâlimî'nin şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır. Berrâdî, age., s. 80.

¹⁰⁹ Şeyh Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, Berrâdî yirmi beş cüzden oluşan eserin birkaç cüzünü görmüştür. Berrâdî, age., s. 80.

¹¹⁰ Şeyh Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, Berrâdî üç cüz olan eserin Ebu Muhle tarafından cem edildiğini söylemektedir.

¹¹¹ Şeyh Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, üç cüzden oluşan eseri Berrâdî görmüştür. Berrâdî, s. 80.

¹¹² Mektebetü'd-Dâmrî, Umân Sultanlığı 1996.

¹¹³ Mukterîn b. Muhammed el-Bagtûrî en-Nefusî, Diyâi, 328

¹¹⁴ Yazarı meçhul olan bu eser el yazması olarak Salatanat-ı Umân'ın Sîb vilayetinde bulunan Seyid Muhammed Elbû Saidî'nin şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır. Eser tarafımdan görülmüştür. (O.A)

¹¹⁵ Umân Sultanlığının başkenti olan Muskat'da Dr. Mübârek b. Abdullah er-Râşîdî'nin şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır. Eser tarafımdan görülmüştür. (O.A)

60- *Kitâbu'l-Cenâiz*,¹¹⁶

61- *Kitâbu'l- Cehâlâtî'l-Asl*¹¹⁷

62- *Suâl eş-Şeyh Ebî Ömer Osmân b. Halîfe el-Margînî es-Sûgî*

63- *Siyer fî Ahbâri'l-Eimme*¹¹⁸

64- *Erîğ şehrinde ilmî kelamla ilgili fetvalar ve cevapları içeren bie eser*

65- *el-Mûcezz*¹¹⁹

66- *Şerhu'l-Cehâlet*¹²⁰

67- *Kitâbu'l- Ferâiz*,

68- Berrâdî Abdu'l-Kâfi, Ebî Ammâr'ın furuatla ilgili bir kitabından bahsedildiğini ancak kendisinin esere ulaşamadığını belirtir.¹²¹

69- *el-Adl*

70- *el-İnsâf*

71- *ed- Delîl*

¹¹⁶ Şeyh Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed.

¹¹⁷ Berrâdî eseri kimin yazdığını bilmediğini söylemektedir. Berrâdî, age., s. 81. Ancak Tibgûrîn b. İsâ b. Dâvûd el-Melşûtî'nin bu isimle bilinen bir eseri vardır. es-Sâlimî, el-Lüm'a, s. 29; el-Ca'birî, el-Bu'du'l- Hadârî, s. 116.

¹¹⁸ İbn Ebî Bekr el-Vercîlânî. Eser iki cilttir. Berrâdî, age., s. 81.

¹¹⁹ Abdu'l-Kâfi, Ebî Ammâr (570/1174), iki ciltten müteşekkil eser kelim konularını kapsamaktadır. Eserin ilk bölümü reddiye şeklinde yazılmıştır. Müşebbiye, mücessime, dehiyye, sofetaiyye gibi ekollerin görüşleri reddedilmiştir. İkinci ciltte ağırlıklı olarak Kur'an'ın yaratılmışlığı, iman , Vaad-vaîd, Allah'ın isimleri ve sıfatları, Mutezile ve Zeydiyye gibi konuları işlemiştir. Beyrut 1990

¹²⁰ Abdu'l-Kâfi, Ebî Ammâr. Eserin bir yazma nüshasını İbrâhim Şemmâhî yazmıştır. Berrâdî, age., s. 81

¹²¹ Berrâdî, age., s. 81

72- *el-Burhân*¹²²

73- *Cevâbât*¹²³

74- *Resâil*¹²⁴

75- *Kitâbu't-Tertîb*¹²⁵

76- *Kitabu'l-Muallâkât fî Hikâyâtî Ehl-i Da've*, Berrâdî eserin müellifini görmediğini söylüyor.¹²⁶

77- *Kitâbu'ş-Şeytân*, Berrâdî, Eriğ beldesinde meşhur olan eser hakkında çok şey bilmediğini söylemekte.¹²⁷

78- *Kitâbu Ebû Muhammed Vâsilân*, Furuatla alakalı olan eseri gördüğünü söylemekte.¹²⁸

79- *Risâle ilâ Ehl-i Cebel*¹²⁹

80- *et- Tabâkât*¹³⁰

81- Ebû Sehl b. Yahya *Akîde el-Vercilânî*,¹³¹

¹²² Berrâdî, age., s. 81.

¹²³ Berrâdî, age., s. 81.

¹²⁴ Berrâdî, age., s. 81.

¹²⁵ Rebi' b. Habîb, *el-Câmiu's-Sahîh / Müsned Rebi' b. Habîb*, Mektebetü'l-İstikâme, Saltanatu Uman, Rûvî 1991. Lewicki, Voir T. *REI*, 1934, 70. I Massignon (*REI*) 1938, 410) a demontre que l'ouvrage est apocryphe et n'a été Composé que durant la periode des annes 218-234. Eserin bir yazma nüshası şahsi kütüphanemde mevcuttur. (O.A)

¹²⁶ Berrâdî, age., s. 82.

¹²⁷ Berrâdî, s. age. 82; Dıyâî, age., s. 367.

¹²⁸ Berrâdî, age., s. 82.

¹²⁹ Tek ciltlik eser on bab olarak taksim edilmıştır. Dıyâî Tunus milli kütüphanesinde bir yazma nüshasının bulunduğunu söylemektedir. Dıyâî, age., s. 82.

¹³⁰ Dercînî, (thk., İbrâhîm Tallây), kütüphanemde bulunan eserin yeri belli olmamakla beraber Muhakkik İbrahim Tallay takdim yazısını 1974 yılında yazmıştır.

82- Ebû Rebi' Seleymân İbn Yahlef *Kitâbu'l- Fadâil ve't-Tergîb*

83- Şeyh Osman Zerâtî, *el-Mesâil*,¹³²

Sonuç

Sıffin savaşında Tahkîm'i kabul ettiği için Hz. Ali'yi terk eden Muhakkime, Nehrevan savaşında çok büyük bir hezimet yaşadı. Nehrevan savaşından sağ kurtulmayı başaranlar Basra'ya yerleştiler. Muhakkime için Basra'da yeni bir dönem başladı. Burada bir mescit inşa eden Muhakkime dinî ve siyasî görüşlerini yavaş yavaş geliştirmeye başladı. Hicri otuz yedi'den fırkanın parçalandığı tarih olan hicri altmış dörde kadar olan süre yeterince aydınlatılabilmiş değildir. Bu tarihten sonra şiddeti benimseyenler başka bir grup teşkil ederken Câbir b. Zeyd'in imamlığını yaptığı İbâziye, dâhilde kılıç kullanmaya ve Müslümanları tekfir etmeye karşı çıktı. Emevî halifelerinin arkasında namaz kılmayı caiz gördü. Yöneticilerle iyi ilişkiler geliştiren İbâzîler, kurdukları *Hameletü'l-İlim* teşkilatı ve ilim halkalarında yetişen talebeler (daî) aracılığı ile Umân'a, Kuzey Afrika'ya, Uzak Doğu'ya hatta Endülüs'e kadar fikirlerini götürmeyi başardılar. Berradî'nin doğup büyüdüğü yer olan Libya'nın Cebel-i Demmer bölgesi de önemli İbâzî bilginlerin yetiştiği yerler arasında yer almaktadır.

Berrâdî'nin İbâzî kaynakları tanıtmak amacıyla yazdığı *er-Risale fi Ba'dı Kütübi'l-İbâziye* adlı eserde yer alan kaynakların içeriğine bakıldığında İbâzîler'in hiç de sanıldığı gibi ilme kapalı bir toplum olmadıkları görülecektir. Öyle ki, hicri birinci asrın ikinci yarısından

¹³¹ Tevhid ve siyerle ilgili bir eser. Bu eser Pierre Cuperly tarafından *Dirâsâtü'l-İbâziyye ve Akidetüha* adlı eserinin 129- 168 sayfaları arasında ek olarak yayımlanmıştır. Cuperly'nin çalışmasında ayrıca Mahbûb b. Rahîl'in Akîde'si Ebû Zekeriyâ el-Cennâvî'nin *Akide'si*, ek olarak verilmiştir. Cuperly, Pierre, *Mektebetü'd-Damrî, Sîb* 2010

¹³² Berrâdî, s. 82

itibaren önce siyasî fikirlerini, hemen akabinde de itikadî görüşlerini oluşturarak diğer fırkalarla fikri mücadeleye girmişlerdir. İbâzî bölgelerin zor yaşam şartları ve birbirinden uzaklıkları dikkate alındığında tüm İbâzî bölgelerin birer ilim merkezine dönüşmesinde İbâzîler'in ilme verdikleri önem çok bariz bir şekilde kendisini gösterecektir. Nitekim hem Kuzey Afrika hem de diğer İbâzî bölgelerde yazılmış yüzlerce yazma eser tahkik edilmeyi beklemektedir. Bu kaynakların gün yüzüne çıkarılması İbâziye mezhebinin ve diğer İslam mezheplerinin anlaşılmasına ciddi katkılar sunacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Ateş, Orhan, "Salim b. Zekvân'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısımın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi" e-makâlât Mezhep Araştırmaları, II/2 (Güz 2009),7- 40

Barunî, Ebî Rebi' Süleymân, *Muhtasar Târihi'l-İbâziye*, mektebetü'd-Damrî, Sîb 2003

Berrâdî, Ebû'l- Fadl Ebû'l-Kâsım b. İbrahîm, *Risâle fî Kütübî'l-İbâziye* (Alî Ekber Dıyâî, *Mu'cemu'l-Masâdri'l-İbâziye* adlı esere mülhak, İrân trz., h. 1424,

....., *el-Cevâhiru'l-Müntekâ fî İtmâmi Mâ Ehalle bihi Kitâbu't-Tabâkâtü'd- Dercînî*, Kahire 1885.

Ca'birî, *el-Bu'du'l- Hadârî li'l-Akîdeti'l-İbâziye*, Saltanat-ı Umân 1979.

....., *Nefehât mine's-Siyer*, Tunus, 2001

Caytâlî, Ebû Tahir İsmâîl, *Kavâidu'l-İslâm*, Matbaatu'l-Arabiyye, Gardâye 1998.

....., *Şerhu Kasîdetu'n-Nuniyye*. Bu eserin yazma bir kopyası şahsi kütüphanemde bulunmaktadır. (O. A.)

Cenâvinî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. el-Hayr, *Kitabu'l-Vad'u* (thk., İbrâhim et-Tafeyyîş) Matbaatu'l-İstikâme, Umân Sultanlığı trz.

Dercînî, Şeyh Ebû'l-Abbâs Ahmet b. Saîd, *Kitâb Tabâkâtî'l-Meşâihî'l-Magrîb*, (thk., İbrâhim Tallây) Dâru'l-Fikrî'l Arabî, Beyrt trz.

Ezkevi, Serhân b. Saîd b. Serhân b. Muhammed b. Hasen b. Serhân Embû Alî, *Keşfu'l Gumme*, Umân Sultanlığı 2012.

Ezdî, Câbir b. Zeyd, *Resâilü'l-Îmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî*, Mektebetü't-Dâmri, Sîb 2013.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD*, 1975, c. XX

....., Ethem Ruhi, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983.

Huvvarî, Hûd b. Muhkem, *Tefsîr Kitâbi'l-lahi'l- Azîz*, IV cilt. (thk. Bilhâc b. Saîd Şerîfi) Beyrut 1990.

İbâz, Abdullah b. İbâz'ın Abdülmelik b. Mervân'a göndermiş olduğu mektup. Bu eser Nâsır, Muhammed Sâlih, *Menhecü'd-Da've inde'l-İbâziye* (Muskat 2002, 324-338) adlı eserin ekleri arasında yer almaktadır.

İbâzî, Ebû Ammâr Abdu'l-Kâfi, *el-Mucez*, I, II, Beyrut 1990.

İbn Nedim, *Fihrist*, Beyrut 1994.

J. Schacht "Biblioth' Eques et Manuscrits Abadites", *Rev. Africaine*, 100; (1956), pp. 375- 398.

Kafafi, Muhammed, "Abû Sa'id Muhammed b. Sa'id al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu", (çev: Ethem Ruhi Fırlı), *AÜİFD*, 1970, c. XVIII, ss. 177-191.

Kutlu, Sönmez, "Salim b. Zekvan'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi", *AÜİFD*, 1996, c. XXXV, ss. 467-475.

....., *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2008.

Kutluay, Yaşar, "İbadilere Ait Bazı Metinler", *AÜİFD*, 1967, XV, 141-149.

Lewicki, T., "The İbadites in Arabia and Africa", *dans Journal of World History*, 13, (1971) 51-130.

....., *REİ*, 1934, 70. I Massignon (*REI*) 1938, 410) a demontre que l'ouvrage est apocryphe et n'a ete Compose que durant la periode des annes 218-234.

Madelung, Wilfred, *The Shiite and Kharijite Contribution to Pre-Ash'arite Kalam, İslamic Philosophical Theology* içinde s. 120-139, edit. Parviz Morevedge, State Univ. Of New York Pres, New York 1979.

Motylinski, " Le Manusscrit Arabo De Zouagha" 14 Cong. İnt. Or. 1905, 11, 4 Section, Pp. 79- 92; I. dem, "Expedition De Pedro De Navarre Et De Garicia Do Toleda Contre Djerba (1510) D' Aprss Less Sources Abadhites", 14 Cong. İnt. Or 1905, 111, 3 Section, II Pp. 133-159.

Muammer, Alî Yahyâ, *el-İbâziye Beyne Fırâkı'l-İslâmiyye*, Umân Sultanlığı 1986, I, 14-19.

....., *el-İbâziye Mezhebin İslamiyyûn Mu'tedilun*, Sîb 2000

Nefûsî, Ebû Hafs Umrûs b. Feth, *Usûlü'd-Deynuneti's-Sâfiye*, Maskat 1999; Sa'dî, Muhannâ b. Râşid b. Hamad, *eş-Şeyh 'Umrûs*, Mektebetü'l-Cîlî'l-Vâid, Umân 2003

Rebi' b. Habîb, *el-Câmiu's-Sahîh / Müsned Rebi' b. Habîb*, Mektebetü'l-İstikame, Saltanat-ı Umân, Rûvî 1991. Eserin bir yazma nüshası şahsi kütüphanemde mevcuttur. (O.A)

Rubinacci, R. Şark kütüphanelerinde İbâdîlik'i konu alan makaleleri 1949 yılında neşretmiştir. R. Rubinacci, "Notizia di Alcuni Manoscritti İbâdîti Presso L' Iniversitario Orientale di Napoli" A.I.O.N, N.S., 3 (1949), PP. 431- 439.

Sâlih, Muhammed Nâsir, *Menhecü'd-Da'veti İnde'l-İbâzîye*, Maskat 2002

Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, (thk. ve İngilizce'ye çev.: Patricia Crone-Fritz Zimmermann), Oxford University Press, New York, 2001,114-126.

Sâlimî, Nûreddîn Abdullah b. Hamîd, *Tuhfetü'l-A'yân bi Sîreti Ehl-i Umân*, Mektebetü'l-İstikame, Umân 1997.

....., *Makâletü fî Kesretî Kütübi'l-İbâzîye*, (es-Sâlimî'ye ait bu eser Ali Ekber Diyâî'nin *Mu'cemu'l-Masadırı'l-İbâzîye* adlı eserinin ekleri arasında yer alır. 83- 94

....., *el-Lüm'atu'l-Merziyye min Eş'ati'l- İbâzîyye*, Muscat 1983; Vezâretü'-Türâs Maskat 1914.

Şemmâhî, *Kitabu's-Siyer ve'l-Cevâbât*, Saltanatu Umân 1992.

Vaglieri, Laura Veccia, "Ali- Muâviye Mücâdelesi ve Hâricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, *AÜİFD*, 1973, c. XIX, 147-150.

Vehîbî, Müslim b. Sâlim b. Alî, *el-Fikru'l-Akadî inde'l-İbâziye*, Sîb 2006

el-Vesyânî, Ebû Hazer Ya'lâ b. Ziltâf, *Kitâbu'r- Red alâ Cemîi'l-Muhâlifîn*, (thk. Amr Halîfe en-Nâmî) Mektebetü'd-Damrî, Sîb 2008.

el-Vesyânî, Ebû'r-Rebî' Süleymân b. Abdüsselâm b. Hassân, *Siyerü'l-Vesyânî*, (thk. Ömer b. Lokmân Süleymân Bû Asbâne), Maskat 2009.

Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 2010.

Yıldız, Harun, "Hâricîler'in Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği", *e-Makâlât*, 2009, II/2, 7-40.